

Levelezőkönyvek és szerelmi levelezőkönyvek a 18. század végétől a 20. század első feléig

Csontos Nóra

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

A tanulmány a 18. század végétől a 20. század első feléig keletkezett magyar nyelvű levelezőkönyveket és szerelmi levelezőkönyveket mutatja be. A tanulmány ekképp nem egy pragmatikai jelenség vizsgálatára fókuszál, hanem a történeti pragmatikai kutatások lehetőségeit kínálja fel e munkák ismertetése során. A tanulmány időhatárainak kijelölését e diskurzustípusba sorolható szövegek határozták meg: az első magyar nyelvű levelezőkönyv megjelenésétől a szerelmi levelezőkönyvek megjelenéséig, pontosabban addig, amíg ezek a szociokulturális változások miatt nem kezdenek más műfaj részévé válni.

A tanulmány először a levelezőkönyvek és a szerelmi levelezőkönyvek műfaji sajátosságait mutatja be. Ezután a levelezőkönyvek, majd a szerelmi levelezőkönyvek elemző bemutatását végzi el. Mindeközben reflektál a történeti pragmatikai vizsgálatok lehetőségeire.

Kulcsszavak: történeti pragmatika, levelezőkönyvek, szerelmi levelezőkönyvek, diskurzustípus és műfaj, pragmatikai kutatások

1. Bevezetés

A levél műfajának többszemponútú történeti pragmatikai elemzése az utóbbi években előtérbe került (lásd pl. [Kocsis 2018](#); [Bácsi 2023](#); [2024](#)). Ennek az okán adekvátá válik annak a kérdése, hogy a magyar írásbeliségben mikortól lehet számolni olyan, használatban levő levelezőkönyvekkel, amelyek a levélírás folyamatát meghatározzák.

A jelen tanulmány csupán a magyar nyelvű levelezőkönyvek kapcsán próbál a fentebb feltett kérdésre választ adni. A levelezőkönyvek két típusát (levelezőkönyvek és a szerelmi levelezőkönyvek) a funkcionális (használatalapú) pragmatika eredményeit felhasználva és érvényesítve ismerteti. Ekképp egyfelől azt mutatja be, milyen tematikus egységek köré szerveződve zajlik a mintalevelek ismertetése, illetve milyen, a történeti pragmatikai kutatásokat is meghatározó témák kerülnek előtérbe ezekben a szövegekben. Másfelől arra kíván rámutatni, hogy ezek a szövegek kordokumentumként az adott kor szociokulturális tényezőire is ráirányítják a figyelmet.

A tanulmány a Bevezetés után (1.) először a levelezőkönyv mint műfaj sajátosságait ismerteti (2.). Ezután a levelezőkönyvek és a szerelmi levelezőkönyvek bemutatása eredeti szövegrészletek bevonásával és elemzésével valósul meg. A levelezőkönyveknél a diskurzusmintázatot meghatározó interperszonalitás kérdése köré

szerveződve zajlik a műfaj ismertetése (3.), a szerelmi levelezőkönyveknél pedig a szerelem forgatókönyvének nyelvi megvalósulásai alapján (4.). A tanulmánynak ekképp az Összegzésben (5.) arra nyílik lehetősége, hogy a két műfaj sajátosságainak összegzése mellett a történeti pragmatikai kutatások lehetőségeit állítsa az előtérbe, további kutatások megtételének útvonalatát is kijelölve.

2. A levelezőkönyv mint műfaj

A levelezőkönyvekben a nyelv két alapvető metafunkciójának (vö. Tátrai 2017: 901–926) viszonyáról az mondható el, hogy az interperszonalitás kérdése kerül előtérbe, amely az interszubjektív funkció kifejeződését is meghatározva, diskurzusalakító szerepet tölt be (vö. Csontos 2012).

Mind a levelezőkönyvek, mind a szerelmi levelezőkönyvek két sajátos funkciót ellátó diskurzusmintázatot mutatnak fel: egyfelől mintaleveleket közölnek, másfelől e mintalevelek megalkotására irányuló információkat tartalmaznak. Ezek alapján ezek a szövegek olyan nyílt prototípuselvű sematikus diskurzusmintázatként értelmezhetők, amelyekben e mintázatokra irányuló metareflexiók is meghatározóvá válnak. Ezen értelmezés azért szükséges, mert a 18. század végétől keletkezett levelezőkönyvek nem függetleníthetők az e századig a történetiségben hagyományozódó levelektől, konvencionálizálódó diskurzus-összetevőiktől. Ugyanakkor a nyílt prototípuselv arra ad lehetőséget, hogy a 18. század végétől keletkezett levelezőkönyveket a tanulmány az adott korra jellemző világrepresentációként értelmezze.

Mivel a levelezőkönyvek és a szerelmi levelezőkönyvek nem csupán a mintaleveleket, hanem azoknak a megalkotására irányuló tudnivalókat is tartalmazzák, ezért ezeket szövegeket a műfaj a műfajban / szövegtípus a szövegtípusban eseteként lehet értelmezni. A levelek konstruálására irányuló tudnivalókban a tipikus beszédhelyzetekre jellemzővé váló adaptív (levélírói) tevékenység összetevői kerülnek kidolgozásra annak okán, hogy a levél minél inkább elérje a célját. Például:

- (1) A' kérő leveleket rendszerint rövid bevezetéssel kezdjük, mely a' levél íróját vagy vevőjét illeti, hogy emennek indulatját és érzéseit, minekelőtte dolgunkat elejébe adjuk, már eleve magunk részére hajlandókká tegyük 's jóakarataját megnyerjük. A' bevezetés után röviden megmondjuk, mi adott a' kérésre alkalmat, 's minden túlságoskodás nélkül híven és igazán előadjuk helyzetünkből és körülményinkből meritett indító okokat, melyek minket a' kérésre birtak. Azután előadatnak kérésünket támogató okaink és kívánságunk teljesítésének tőlünk várt hasznos következései is; mert a' kérést mindenkor úgy kell előadnunk, mint valamely nekünk igen fontos és szükséges dolgot; a' teljesítés nehézségét is említhetjük, hogy jöltévőnk szivessége annál jobban kitüntessék. Egyébként tanácsos, hogy kérésünket 's okainknak könnyebb utat nyissunk, a' megkértnek szívéhez intézni előadásunkat. [...]
- (Típray 1845: 65–67).

Mint az az (1) példából látható, a levelezőkönyv a mintalevél előtti metareflexiókban olyan, a levélírásra irányuló összetevőket helyez a figyelem előtérbe, amelyekkel – a nyelvi manipuláció eseteit is megvalósítva – a levélíró a céljára irányuló hatékonyságot fokozhatja.

A levelezőkönyv mint műfaj a 19. századtól erősen érintkezik egyéb műfajokkal: a társalgókkal és az illemtankönyvekkel (utóbbira l. Németh 2015; 2021). A társalgók prototipikusan a beszélt nyelvi tevékenység mintázatait, az illemtan a viselkedés, de ehhez kapcsolódóan szintén a beszélt nyelvi tevékenység tipikus, az aktuális kultúrára és szociokulturális helyzetre jellemzővé váló mintázatait közli.

A levelező-, illetve a szerelmi levelezőkönyvek közötti fő különbség abban összegezhető, hogy amíg a levelezőkönyvek a szélesebb kontextusban megalkotott leveleket közlik (lásd bővebben a 3. szakaszban), addig a szerelmi levelezőkönyvek – az illemtanokhoz és a társalgókhoz hasonlóan – az elvárt, „eszményi” kapcsolat érdekében írt leveleket tartalmazzák, illetve ezek létrehozásához szükséges információkat tartalmazzák (lásd bővebben a 4. szakaszban).

3. A levelezőkönyvek

A magyar nyelvű levelezőkönyvek a 18. század végén jelennek meg (pl. Vályi 1789; Mészáros 1793), a 19. században pedig több is napvilágot lát (pl. Stancsics 1841; Típray 1845; Brankovics 1894; Farkas 1889).

A levelezőkönyvek a felépítésükben igen erős hasonlóságot mutatnak fel. A *Bevezetés*ben a levelek célja, tartalma, formája és felépítése kerül ismertetésre, majd ezt olykor rövid helyesírási útmutató követi, amelyben elsősorban az írásjelek használatának kérdése kerül előtérbe (l. pl. Vályi 1789). Ezután a címek és megszólítások leírása következik, majd a levél konstruálására irányuló tudnivalók levélmintákkal, olykor az arra adott pozitív és negatív válaszlevelekkel együtt. A levelek megalkotására irányuló tudnivalók e műfajokban diskurzusszervező szereppel bírnak, a levelek ugyanis a bennük érvényre jutó nyelvi funkciók szerint tematikus csoportokat alkotnak, úgymint: *levélké vagy bilétek, meghívó, kínáló, kérő, ajánló, intő és szemrehányó, mentegető, teljesítő, tudósító, szánakozó és vigasztaló, örvendező vagy köszöntő, megajándékozó, köszönő, búcsúzó, könyörgő vagy kérelem, előterjesztések vagy keresetlevelek*; ezek egészülhetnek ki néhány levelezőkönyvben a *szerencsekívánó levelekkel* (Farkas 1889), illetve a *bizalmas, tovább a tisztességes szerelemről szóló levelekkel* (Mészáros 1793).

A levelezőkönyvek *Bevezető*iben, a *levél* meghatározásánál már megfigyelhető, hogy a tartalom kifejezésének érdekében a megnyilatkozó (levélíró) a befogadó (címzett) elvárásaihoz, illetve a kettejük közt levő diszkurzív viszony minőségéhez igazítva alkotja meg a megnyilatkozását.

- (2) A levél oly irat, melylyel a távollevő a távollevővel beszél. Valamint tehát a személyek különbözőségéhez képest különböző szólásmódot követünk, úgy szükség, hogy e szabályt a levelezésnél se tévesszük szem elől. Tagadhatatlan ennek folytán, hogy a levélíróban az emberi sziv ismerete szükséges. Ugyanis minden nemnek és kornak, minden rangnak megvannak a maga sajátosságai; az emberek különös véralkat, hajlamok és előítéletek által hagyják magukat vezetetni, s ha ezeket a levélírásnál szemügyre nem vesszük, ki vagyunk téve, hogy levelünk a kívánt sikert el nem éri, sőt hogy annál, kinek irunk, épen ellenkező hatást idéz elő.

(Farkas 1889: 10)

Mint az a (2) példából látható, az interperszonalitás kifejeződése a sikeres nyelvi interakcióhoz, a cselekvések és a célok eléréséhez járul hozzá, a (minta)levelekben a személyközi viszony kifejezése bír diskurzusalakító szereppel.

Az interperszonalitás diskurzusalakító szerepe az adaptációk keretében zajló nyelvi tevékenység leírásakor is megfigyelhető. A levelezőkönyvek ezen szövegrészeiben a kontextuális tényezők hierarchikus szerveződése látható, a szituációs kontextus (Tátrai 2004: 480–481) előtérbe kerül, az adott cél elérése érdekében ez határozza meg a téma kifejtésének módját: „[a levélíró] mennél jobban ismeri azon személynek, a' kinek ír, tulajdonságait, körülményeit és mindenféle viszonyait, mennél jobban ügyel mind ezekre és levelét hozzá alkalmaztatja, annál biztosabban célját éri” (Tipray 1845: 2).

A továbbiakban egy hosszabb szövegrész alapján érdemes megfigyelni, a levélírónak milyen tényezőkre kell odafigyelnie annak érdekében, hogy levele elérje a célját.

- (3) Főképpen azon viszonyt kell mindig szemmel tartani, mely a' levél írója 's vevője között van, 's a' levelet a' szerint módosítani. Főlebbvalókhöz, rangjok és érdemeikhez képest, mély tisztelettel, szerénységgel és udvariasággal kell szólni, de minden szolgailag mászó hízelkedés és túlzott alázatosság nélkül. Ha magához hasonlónak ír valaki, el ne felejtse az illő tiszteletet és becsületet neki megadni; de alábbvalókkal sem kell kevélyen és megvetőleg, hanem mindenkor illendően és kegyesen bánni. Kevésbé mivel embereknek csak egyszerűen és főleg világosan, 's ugyanazért gyakorta bővebben is kell írni, mint mivel és tudós embereknek [...]. Férfiaknak másképp kell írni, mint asszonyoknak, a' kik iránt több figyelmet és tiszteletet, több vigyázatosságot, kiméltést és gyöngédséget kell mutatnunk. Öreg és komoly embereket megsérthet olyan írásmód, mely fiatalnak és vidámkedvűnek igen tetszik. Amazokkal nem lehet úgy ábrándoskodni és enyelegni, hanem nyugodtan és komolyan, de szarasság és feszesség nélkül kell beszélni, és soha azon figyelemről és tiszteletéről, mellyel idősbeknek tartozunk, el nem felejtkezni. Ismeretlennek másképp írunk, mint jó ismerősnek, barátoknak és atyafinak [...], kivált ha legelőször írunk nekik [...]. Ha annak, a' kinek írunk, lelkületét 's egyéb tulajdonságait ismerjük, azokat is tekintetbe kell vennünk 's előadásunkat ahhoz alkalmaznunk. Kevély, nagyravágyó, hiú, igen érzékeny és ingerlékeny, valamint beteges, szerencsétlen és búslakodó emberek iránt különösen kiméltőknek és óvakodóknak kell lennünk [...]. Így a' levél vevője vallását, hazáját, eredetét, atyafiságát 's egyéb összeköttetéseit, szóval mindennemű körülményeit és viszonyait tekintetbe kell venni és szemmel tartani; különben a' legcsekélyebb szóval is könnyen megbánthatjuk és sikert veszthetünk. (Tipray 1845: 2–3)

A (3) példából látható, hogy a levélírónak a levél megalkotásakor a befogadó elvárásait előtérbe helyezve, annak (a) társadalmi hierarchiában betöltött helyzetét, (b) műveltségét, (c) nemét, (d) korát, (e) lelkületét, (f) vallását, továbbá (g) a ketten között levő kapcsolat minőségét kell figyelembe vennie.

A megnyilatkozó és a befogadója közötti diszkurzív viszony a levelekben explicit és implicit módon is kifejeződhet.

Az interperszonalitás a levél különböző részeiben (címezés, bevezető és befejező rész, aláírás, illetve magában a levélben) különböző nyelvi lehetőségek által (megszólítás, a személyközi viszonyokra utaló személyes névmások, igei személyragok) válhat explicitté. Ezen, az attitűddeixis (Tátrai 2017: 968–973; Domonkosi 2024) funkcióját elvégző nyelvi eszközök közvetlenül képesek utalni a megnyilatkozó és a hozzá képest értelmezhető befogadó személyére, a kettejük közötti viszonyra, illetve annak minőségére.

Az interperszonalitást explicitté tevő nyelvi eszközök közül a megszólítások alkalmazásának kérdése kiemelt jelentőséggel bír a vizsgált levelezőkönyvekben. Farkas (1889) például így összegzi a levélben található megszólítások diskurzusalakító szerepét és alkalmazásuk kérdését:

- (4) Korunk egyik árnyoldala a nagyobb czimekbeni tetszelgés. Sokan ugyan e külső pompára nem tekintenek, mások azonban oly hiúk, hogy ha megszólításuknál e tekintetben hibáznánk, nem igen ajánlanók magunkat. – Azért figyeljen a levélíró, hogy főleg nagy rangú személyek irányában, az illetőnél kisebb címadás által magát kegyvesztésnek ki ne tegye. Az okosság t. i. azt javasolja, hogy itt is a különféle gondolkozásmódhoz alkalmazzuk magunkat, mindenkinek a magáét meg-, sőt a viszonyokhoz képest többet is adva. (Farkas 1889: 16–17)

Egy 18. századi levelezőkönyv egyébiránt másképp vélekedik a (4) példában olvasható kérdésről. Vályi (1789) levelezőkönyvében azt írja, hogy a megszólításnak a befogadó társadalmi helyzetét pontosan kell reprezentálnia. Ha ugyanis annál többet fejez ki, azzal azt sugallhatja, hogy a levélíró nem elégedett a címzett társadalmi szerepével: „vétek tehát, sőt magát pirítom meg, ha egy Tekintetes Úrnak Nagyságos Úr titulust adok, 's annyit tetzek, mintha igazi Characterét kevésnek állítanám” (Vályi 1789: 94).

A levélíró és a címzettje közötti diszkurzív viszony megszólításokkal történő kifejeződésének jelentőségét mutatja, hogy a vizsgált levelezőkönyvekben minden esetben külön fejezet foglalkozik e nyelvi lehetőséggel (l. pl. Tipray 1845: 25–35; Farkas 1856: 10–20). Ezekben a fejezetekben – az adott kor társadalmi felépítését is reprezentálva – a megszólításokat (*címeket*) a királytól a jobbágyig ábécérendben vagy tematikusan közlik, mégpedig külön kifejtve azt, hogy miként kell az adott személyt szólítani a levél címezésében, a bevezető részben, illetve magában a levélben. Bizonyos esetekben igen árnyaltan kerül kifejtésre, hogy az adott személyt – annak megfelelően, hogy pontosan milyen pozíciót tölt be – hogyan kell szólítani. Az *oktatók* megszólításánál például részletesen leírják, miként kell megszólítani az *akadémiai*, ezen belül a *papi* és *világi oktatókat* (papi: *Főtisztelendő Tudós Oktató Úr!*, világi: *Tekintetes Tudós Oktató Úr!*); a *kollégiumi oktatókat*, ezen belül a *jogtanítókat* (*Tekintetes Úr!*), illetve *egyéb oktatókat* (*Nemzetes és Tudós Úr!*); az *egyetemi* és a *gimnáziumi oktatókat* (előbbit ugyanúgy kell megszólítani, mint az akadémiai oktatókat, utóbbit pedig úgy, mint az illető papi rendet, mely a gimnáziumban tanít); illetve a *liceumi oktatókat*, ezen belül a *római katolikus* (úgy kell megszólítani, mint az akadémiai oktatókat) és a *protestáns oktatókat* (úgy kell megszólítani, mint a kollégiumi oktatókat) (lásd Farkas 1859: 16–17).

Külön érdemes még szólni a befejező formulák használatának kérdéséről. A különböző nyelvi lehetőségek közötti választást itt is az határozza meg, milyen

viszonyban áll a levél írója a címzettel. A befejező formulák alkalmazásával tehát szintén kifejezhető a levélíró és a címzettje közötti interperszonális viszony és annak minősége:

- (5) A levél bezárásánál azon viszonyt kell szemügyre venni, melyben a levél által megtisztelt személylyel állunk. Függésünket tükrözi vissza az ilyen berekesztés: *alázatos, legalázatosabb szolgája*; míg *kész köteles szolgája* hasonrangú személyeknek iratik. Szokás a magyarban a berekesztés elé még ilyen s hasonló szavakat tenni: *nagy kegyelmébe, uri jóvoltából ajánlott, mély tisztelettel, teljes tisztelettel vagyok, holtig, éltem fogytaig maradok* stb. Mindezen szertartások rokonok- s barátainkhoz intézett levelekben, – melyeknél a szív érzelmeit szoktuk követni, – mellőzhetnek, azokra nézve a czímzésre vonatkozólag szabályokat alkotni fölösleges.

(Farkas 1889: 16–17)

Az interperszonalitás a levelekben ugyanakkor nemcsak expliciten, hanem impliciten is kifejezésre juthat. A 18. század végétől keletkezett levelezőkönyvek részletesen írnak arról is, hogy a levél formai sajátosságai miként fejezhetik ki a levélíró és a címzettje közötti viszonyt, illetve annak minőségét. A papír minősége például a levélíró és a címzett közötti kapcsolatnak megfelelően változhat: hivatalos és barátságos levelet postapapírosra, főrangú személyeknek szóló levelet viszont csak hollandi papírosra lehet írni, színes vagy közönséges papírt pedig csak jó ismerősnek, illetve barátoknak szóló levélnél lehet használni. A térkitöltés, a megszólítás elhelyezése, betűmérete is képes a társadalmi hierarchiát metaforikusan reprezentálni. A sorköz mértékét például annál jobban kell növelni, minél nagyobb a társadalmi távolság a levélíró és a címzettje között. A megszólítás és a levél szövege közötti távolság – melyet *tisztelethelynek* hívnak –, illetve a megszólítás betűmérete szintén ennek mértékében változhat. De akár a porzót is annak függvényében lehet használni, hogy a címzett a társadalmi hierarchia mely szintjén található. Főrangúaknak szóló levelek esetében például nem ajánlják a porzó használatát, mert ezzel a levélíró azt sugallja, annyi türelme sincs, hogy megvárja, míg megszárad a tinta a papíron. Főrangúaknak szóló levelekben az aláírásnál az ún. *tiszteletvonást* kell alkalmazni, mely az aláírás utolsó betűjének az aláírás alá történő húzását jelenti. Ezzel a formai megoldással is a címzett iránti tiszteletet lehet kifejezni. Továbbá a pecsét színének megválasztásával is impliciten kifejezhető a levélíró és a címzett közötti viszony. Nagy tiszteletnek örvendő személynek szóló levelet vörös spanyolviasszal kell pecsételni, míg színes viasz csak baráti leveleknél használható. Főrendűeknek küldendő levelet továbbá nem szabad ostyával lezárni.

A levél témájának kidolgozását is meghatározza a levélíró és a címzett közötti viszony. A levelezőkönyvekben található tematikus csoportok (pl. *meghívó, kínáló, kérő, ajánló, intő és szemrehányó, mentegető, tudósító, tisztességes szerelemről* szóló levelek) előtti bevezetésekben is előtérbe kerül az interperszonalitás kérdése:

- (6) Ha nálunk kisebbektől kérünk valamit, ha csak igen fontos dolgot nem kívánunk tőlök, elég kérésünk foglatját röviden és világosan előadni, 's megjegyezni, hogy annak beteljesítését nagy szivességnek néznők. De ezekhez is szíves, nyájas, illendő és kimélő, nem pedig szigorú 's parancsoló hangon szóljunk: ezt kívánja az emberiség, valamint saját

hasznunk is, mivel úgy minden bizonynyal nagyobb készséggel és jobban megelégedésünkre teljesítendik kívánságunkat. (Tipray 1845: 65–67)

A (6) példában a *kérő* levelek forgatókönyvéből (Tátrai 2004: 482; 2017: 940) való rövid idézetben is megfigyelhető, hogy a levél tartalmának kifejtését, továbbá a levélíró céljának elérését miként befolyásolhatja az interperszonális viszony minősége.

A levélmintákban is az figyelhető meg, hogy az interperszonális viszony határozza meg, mi aktiválódik az adott fogalmi sémából. A kérés, ezen belül a házassági ajánlat összetett fogalmi sémából például egészen más profilálódik akkor, ha a levél a lány apjának, a lánynak, vagy ha egy özvegyasszonynak szól. Első esetben a kérő biztonságos anyagi helyzete, második esetben a szerelem, harmadik esetben pedig a kiszemelt pár kiváló gazdasszonyi és főzési képessége kerül előtérbe a levelekben (vö. pl. Tipray 1845: 60–65).

4. A szerelmi levelezőkönyvek

A magyar nyelvű szerelmi levelezőkönyvek a 19. század utolsó harmadában jelennek meg (pl. [Vajda] 1861; *Szerelmi levelező a szerelmesek hasznára* 1872; Bánfalvy 1886), majd – a 19. században megfigyelhető felépítésben – a 20. század elején tovább élnek (pl. Méhes 1917; *Leány, legény, így találj meg a párod! Útmutató a jó modor, a hódítás és az érvényesülés művészetébe* 1937). Ugyanakkor már a 19. század utolsó harmadától, de jellemzően a 20. század közepétől a szociokulturális változások miatt átalakulnak, érintkezve és vegyülve egyéb, a szerelem és ezzel együtt az interperszonális kifejeződését érvényre juttató tipikus műfajokkal, illetve az új társadalmi helyzetet kielégítő témákkal (lásd pl. Jósika 1863; Kubinyi 1879).

A szerelmi levelezőkönyvek diskurzusmintázatát a szerelem forgatókönyvének tipikus állomásai irányítják, tehát ezen lépések válnak diskurzusszervező elvvé. Előjáróban azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a szövegek célja a tartós kapcsolatok kialakítása, azaz a házasság.

A szerelmi levelezőkönyvek esetében a központi összetevők a levélminták és az azokra adott pozitív és olykor negatív válasz. Amennyiben csak ezt tartalmazza a levelező, akkor is látható, hogy diskurzusalakító szereppel a szerelem forgatókönyve bír. Néhány szerelmi levelező – hasonlóan a levelezőkönyvekhez (l. 3.) – ugyanakkor a levelek megírására irányuló metareflexiókat is tartalmaz. De ezek abban térnek el a levelezőkönyvekben megfigyelhetőktől, hogy elsősorban a szerelem szakaszainak, vagy olykor a hódítás művészetének rendelődnek alá. Ekképp ezen levelezőkben a következő tematikus levélkategóriák jelenhetnek meg: *levél annak, akit nem ismerünk (leány bejegyző válasza, leány kitérő válasza, leány elutasító válasza, szülő elutasító válasza), találkát kérő levél (leány beleegyező/elutasító válasza: mentegetőzés, meghíúsult találka), lánykérés (a szülők válasza, a leány válasza), szemrehányó levelek, féltékenységből írt levél (elfogadás, elutasítás/helyreigazítás), szakítás (a leány önérzetes válasza), levelezés újsághirdetés esetén (apróhirdetési minták)*. E témák olykor kiegészülnek a megszólítások ismeretetésével. De ezek ismertetése során is a nem és a szerelmi kapcsolat fázisa válik meghatározóvá. A szerelmi levelezőkönyvek olykor részletesen bemutatják, miként

kell a megszólításban és a lezáró formulákban az interperszonalitást is megjelenítő nyelvi eszközöket a szerelem különböző állomásaihoz igazítani (tehát mikor kell még azt írni, hogy *tisztelt*, illetve mikortól lehet valaki *kedves* és *drága*; a lezáró formulákban mikor van *tisztelettel*, mikor *bámuló híve*, *igaz híve* stb.).

A levélminták és az azokra irányuló, a levelek megalkotását segítő információk és tanácsok mellett több szerelmi levelezőkönyv rövid illemtant is tartalmaz (pl. hogyan öltözködjünk, együnk, telefonáljunk vagy viselkedjünk az utcán), valamint játékok leírásával is kiegészülnek a *Mivel szórakoztassuk a társunkat* tematikus egység alatt, továbbá a szerelemmel kapcsolatban látnak el jó tanácsokkal, például *hogyan lehet elszédíteni a legszebb nőt*, életkor és habitus szerint hogyan kell udvarolni, különböző színtereken (pl. utcán, vonaton, moziban) hogyan kell ismerkedni. A *Leány, legény, így találd meg a párod* (1937) című könyv a szerelmet és a meghódítás művészetét is összefoglalja:

- (7) A szerelem nem más mint az erősebb fél akaratának átvitele a gyengébbre. Ez különösen férfi szempontból áll. A férfi az, aki akaratát ráerőltetve a nőre, meghódítja párját.

Aki önmagát és szerelmét túlságosan nyíltan ajánlja föl, annak nem szabad csodálkoznia akkor, ha ezt a felajánlótat a másik nem fogja sokra becsülni. Csak a fáradtságosan megszerzett bír maradandó beccsel. Tehát nem sóhajtozással, holdra nézéssel, állandó könyörgő nyöszörgéssel, hanem a másik akaratának legyőzésével fogunk célhoz érni.

Aranyszabály a következő. Ha férfi vagy, tégy úgy, mintha már nem lennél újonc a szerelemben. (Még akkor is, ha ez nem igaz.) A szerelmi téren újonccal szemben a nők valamennyien fölényeskedő, anyáskodó modort vesznek fel. Szavainkból ki kell érezni azt, hogy tapasztalatok vannak mögöttünk, hogy a női nemet már tanulmányoztuk és pedig nem minden eredmény nélkül. De jól vigyázzunk. Amennyire vonzza a nőket az, ha valakiben izgalmas múlttal dicsekedhető nőhódítót látnak, annyira visszariasztja őket egy csapodár, fecsegő férfi.

(*Leány, legény, így találd meg a párod* 1937: 46–47).

A szerelmi levelezőkönyvek legyező-, bélyeg-, virág-, levélpapír-kommunikációval is kiegészülhetnek. Jellemzően az első világháború környékén keletkezett munkák apróhirdetési mintákat is tartalmaznak.

Hasonlóan a levelezőkönyvekhez (l. 3.), a szerelmi levelezőkönyvek is tartalmaznak a levél formájára irányuló tudnivalókat, úgymint a levelet tintával írjuk, a leveleink csak az adott helyzetre szorítkozzanak („ne kezdjük a világ teremtésénél a levelet”), sose írunk első fellángolásból, levelező- és képeslapra csak üdvözlötletet írunk, ne használjunk vonalazott papírt, ne éljünk utóírással stb.

A levelek elemzése után – a fentiekben bemutatott levélminták tematikus csoportjai mint a szerelem meghatározó állomásai mellett – a szerelem forgatókönyvével kapcsolatban a következő összegző megállapításokat lehet tenni a vizsgált korszakra. A nők csak szakítást kezdeményezhetnek: egyetlen levél sem szól arról, hogy egy nő venné fel ismeretlenül vagy az ismeretség bármely fokán a kapcsolatot egy férfival (ezzel kapcsolatban l. pl. Bánfalvy (1886), amelyben erre összpontosítva közöl a szerző levélmintákat). A hosszas levelezés nem megengedett. Ezzel a

férfi a házasságszédelgő, a nő a „könnyű vérű nő” szerepét veszi fel. A levelek tehát a legfőbb cél érdekében íródnak, ami a házasság. Az első találkozás elfogadása csak felügyelővel (gardedame-mal) lehetséges, majd a második már a szülők előtt kell, hogy történjen. Utána a férfinak nyilatkoznia kell: házasságot létesít, vagy megszakítja a kapcsolatot. Ebben a folyamatban a szülők szerepe – mint az már a fenti levélmintákból is látható – meghatározó. Végezetül a *szerelem* szó kimondása egybevág azzal, hogy a férfi feleségül kívánja venni a nőt (máskülönben a házasságszédelgő szerepébe lép). Szakításkor a nőnek vissza kell kérnie a leveleket, egyúttal a magára valamit adó férfinak vissza kell ezeket adnia. A nő nem elégedhet meg azzal, hogy a férfi azt mondja, hogy a leveleket elégette.

A szerelmi levelezőkönyvek a 20. században, jellemzően az első világháború környékén apróhirdetésekké is kibővülnek. Ez az új, a műfajt meghatározó összetevő arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen műfajok az aktuális szociokulturális helyzethez adaptálódnak. Az apróhirdetésekhöz kapcsolódva meghatározóvá az válik, hogy a második levélfordulóban képet kell küldeni.

És akkor lássunk néhány levélmintát, amellyel megjeleníthetővé válhat, hogy ezekben a levelezőkönyvekben valóban a szerelem forгатókönyve határozza meg a diskurzustípust. Az első levélmintában – a szerelmi kapcsolat első fázisaként – a férfi keresi ismeretlen nővel a kapcsolatot:

(8) Imádott Ismeretlen!

Bocsássza meg, hogy egy lángoló szenvedély által zaklatott ifjúnak, ha túlcsapong az illem korlátain! Ne vegye sértésnek e leveletem, melynek minden sorából mély tisztelet és lelkes rajongás beszél.

Nincs szó, nincs gondolat, mely kifejezhetné érzelmeimet, ha Önt megpillantom. Sohase hittem volna, hogy egy nő ilyen háborút képez felidézni bensőmben. Még a régi házat is tündérpalotának látom, ha Ön az ablakában megjelenik. Vallomást akarok tenni Kegyednek, lefesteni szívem lángolását. Önnek ez semmi, és nekem az egész világ boldogságával főlérne! Engedje meg, hogy a legnagyobb tisztelettel közeledhessem.

Az Ön leghívebb bámolója, László Géza (Szerelmi levelező 1925: 12)

A (8) példa elsősorban mutatja, hogy ezen mintalevelekben milyen megszólítást lehet alkalmazni (*imádott ismeretlen*). De emellett a levél konstruálása során előtérbe kerülő elemek, elsősorban az érzelmi összetevők azt is kiválóan reprezentálják, hogy már az első levél alkalmával is milyen erőfeszítéssel érdemes a férfinak élnie, hogy az általa kiszemelt nőt válaszra készítse.

A fentebbi levélre adott pozitív válasz a következő:

(9) Tisztelt Uram!

Levele igazán váratlanul érintett, különösen annak forró, szenvedélyes hangja ejtett bámulatba. Ne haragudjék, ha hihetetlenül állok nagy szerelme előtt, de a férfiak olyan mulatni vágyók, annyira szeretnek a leányok szívével játszani, hogy szinte nem is merek bízni vallomásában.

Ne vegye zokon tartózkodásomat, félnkségemet tapasztalatlanságomnak tudja be. Ha azonban igazán meg akar ismerkedni egy vígkedélyű művelt úrileánnyal, úgy kérem, jöjjön át hozzánk és mutassa be magát édesanyámnak. Legjobb lesz, ha a legközelebbi vasárnap délután látogat

meg bennünket, én majd várni fogom és előkészítem a mamát egy kedves vendégre.

Addig is sokszor gondol a viszontlátásra, Vágó Erzsébet

(*Szerelmi levelező* 1925: 13)

A (9) példa pozitív viszonzásából kiemelendő, hogy a nő az első válaszlevélben a *tisztelt uram* megszólítást alkalmazza, valamint saját hiányosságait előtérbe helyezve konstruálja meg a levelet, a szerénység kifejeződése nevében, amelyet ehhez adaptálva, az *addig is sokszor gondol a viszontlátásra* bezáró formulával zárja le.

A (9) példával ellentétbe állítva a szakítás nyelvi funkcióját megvalósító levelekben a helyzet módosul. Nézzük meg, miként konstruálja meg a férfi a szakítást kezdeményező levelét „megunás miatt”:

(10) Kedves Janka!

Tisztességes ember vagyok, aki nem akar tettetni, hazudozni, aki nem akar más mutatni, mint amit érez. Midőn megismertem, azt hittem, hogy maga lesz az a lény, aki boldogítani tudna, maga lesz örök életemre a párom. Őszintén bevallom, hogy ez így volt és ugyanolyan őszinteséggel megírom, hogy sajnos már nincs így. Egy orosz közmondás szerint az időt elűzi a szerelem, viszont a szerelmet elűzi az idő. Lehet, hogy tényleg túlságosan hosszú ideje tart már a viszonyunk, de az is lehet, hogy én nem vagyok elég állhatatos. Rájöttem, hogy már nem szeretem eléggé. Ne haragudjon ezekért az őszinte sorokért. Természetesen – és ez nem akar üres szolás-mondás lenni – én változatlan barátsággal és tisztelettel gondolok Önre. Remélem, azért jóbarátok maradunk. Szívélyesen üdvözi, N. N.

(*Leány, legény, így találj meg a párod* 1937: 124–125).

A (10) példához a levelezőkönyv pozitív választ nem, csak elutasító választ közöl. Mégpedig ekként:

(11) Uram!

Kellemetlen levelét csodálkozva olvastam. Ön tévedésben van. Tévedésben azért, hogy ilyen „szakító” levelet ír nekem. Mert szakítani azzal lehet, akivel benső viszonyunk volt. Márpedig Önnel barátságban, rokonszenven kívül mit sem éreztem. Levelében különböző homályos célzásokat tesz, olyasmit akar sejtetni, mintha én nem viselkedtem volna magával szemben kifogástalanul. Ez a sok írásbeli dadogás azonban másra akar. Mindjárt megmondom, hogy mit. Azt, hogy Ön kedves barátom attól fél, hogy én talán számítok magára. Hogy én lekötöm, fogva tartom és „fel szeretném csípni” férjnek. Hát megnyugtatom. Közöttünk szerelemről szó sem volt. Ami pedig az üres frázist illeti, hogy azért jóbarátok maradunk, ezt is kár volt leírnia. Megkérem arra, hogy ne fáradjon ha találkozunk, a köszönéssel.

Ilonka

(*Leány, legény, így találj meg a párod* 1937: 126).

Mint az a (11) példából látható, a befogadói oldalról az arculatot betámadó levélre (10) adott válasz mellőzi a megszólítás esetében alkalmazott *kedves* stb. jelzőket, továbbá a levelet lezáró formula is csak minimális összetevőkre szorítkozik (*Ilonka*). A mintalevél konstruálása során az arcvédő mechanizmus lép előtérbe akkor,

amikor visszautasítja a (9) példa központi elemeit (férjhez menés, maradjunk barátok). A *kellemtelen*, a *tévedés*, a *homályos célzás*, a *dadogás*, a *félelem* kifejezése, a *szerelem visszautasítása* azt reprezentálják, hogy ilyen esetekben az arcvédő mechanizmus lép a válaszlevélben működésbe, illetve annak kell működésbe lépnie.

Végezetül érdemes az apróhirdetések mintáira is reflektálni. Mint arról már fentebb szó volt, ezen, a szerelmi levelezőkönyveket jellemző összetevő elsősorban az első világháború környékén jelenik meg e műfajban, külön ismertette a nők és a férfiak lehetséges hirdetési mintáit.

- (12) a. Jó családból való fiatal leány, kis készpénzvagyonnal férjhez menne jól kereső, jó külsejű fiatalemberhez. Levelezés céljából megismerkedne fiatal leány művelt fiatalemberrel. „Sok a szabad időm” jeligére.
Csinos, jókedvű, fiatal leány kiránduló- és sportpartnert keres. „Csak most költöztem ide” jeligére.
Bánatos, elhagyott úriasszony komoly úr ismeretségét keresi. „Jól esik néha elbeszélgetni” jeligére
(Cserjés 1917: 30)
- b. Vagyontalan, szorgalmas, dolgos fiatalember fiatal leány ismeretségét keresi, kinek révén álláshoz juthatna „Házasság nincs kizárva” jeligére.
Kezdő üzletember, irodai munkában jártas, jó családból való fiatal leány ismeretségét keresi. „A közös munka nem zárja ki a házasságot” jeligére
(Cserjés 1917: 29)

A (12a–b) példák a nők és a férfiak apróhirdetéseit közlik. Ezekből láthatók, hogy az adott szociokulturális körülmények között, azokhoz adaptálva miként zajlik ezen apróhirdetések konstruálása. Amíg a nők (12a) elsősorban a külső és belső tulajdonságokat előtérbe helyezve alkotják meg az apróhirdetéseket, addig a férfiak (12b) a hozomány, a pénz összetevők, továbbá a szerelem racionális oldalának hangsúlyozása mentén.

5. Összegzés

A tanulmány a 18. század végén megjelenő magyar nyelvű levelezőkönyveket és a 19. század végétől megjelenő magyar nyelvű szerelmi levelezőkönyveket mutatta be. A levelezőkönyvek műfaji sajátosságainak elemző ismertetése során amellet érvelt, hogy ezek a műfaj a műfajban sajátos eseteit valósítják meg, hiszen nem csupán mintaleveleket, hanem a levelek létrehozásának meghatározó összetevőit is ismertetik. A levelezőkönyvek és a szerelmi levelezőkönyvek közötti különbséget abban összegezte, hogy amíg az előzőekben az interperszonalitás kérdése, addig az utóbbiban elsősorban a szerelem forgatókönyve irányítja mind a mintalevelek, mind az arra történő metareflexiók megtételét. A tanulmány történeti pragmatikai kutatások lehetőségeit is kiemelte: e műfajok a bennük reprezentálódó tartalom által az adott kor szociokulturális dokumentumainak tekinthetők, tehát kiválóan rámutatnak mind az interperszonalitás, mind a szerelem kérdésének az adott korokra jellemzővé váló összetevőire.

Források

- [Vajda János] 1861. *Hölgyek titkára vagyis levelezőkönyv nők számára*. Budapest: Heckenast.
- A pesti művelt társalgó*. 1872. Pest: Trattner.
- Bánfalvy Róza 1886. *Mit feleljek. Levélminták a művelt hölgyek használatára, tekintettel az élet minden viszonyaira*. Szentes: Stark Nándor.
- Brankovics György 1894. *A legujabb magyar általános levelező*. Budapest: Méhner Vilmos.
- Cserjés László 1917. *Szívek tolmácsa. Szerelmi levelező*. Budapest: Méhner Vilmos kiadó.
- Farkas Elek (szerk.) 1889. *Legujabb házi titkár*. 9. kiadás. Budapest: Franklin-Társulat.
- Jósika Júlia 1863. *Pályavezető, jó tanácsok világba lépő fiatal leányok számára*. Budapest: Heckenast Gusztáv.
- Kubinyi Lajos 1879. *Iparos-gazdaasszonyok könyve*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Leány, legény, így találj meg a párod! Útmutató a jó modor, a hódítás és az érvényesülés művészetébe*. 1937. h. n. és ny. n.
- Legujabb, leghasználhatóbb pesti magyar–német levelező-könyv, hív tanácsadó minden a közönséges életben előforduló barátságos és hivatalbeli levelezések és ügybeli irományok szerkeztetésében*. 1834. Pest: Kilián György.
- Méhes András 1917. *Szívek tolmácsa*. Budapest: Franklin.
- Mészáros Ignácz 1793. *Minden esetekre el-készült magyar szekretarius, ki örvendetes, és izomorú, bajos, és peres, 's külömb-külömb más Környül-állásokban, és alkalmokban naponkint elő-kerlő Leveleknek írására némelly el-kézfízített példákat közönségessé téfzen*. Pest: Trattner Mátyás.
- Stancsics Mihál 1841. *Minden alkalmi köszöntések és szavlati 's emlékkönyvi költemények; próbatételi beszédek. Minden viszonyi levelek, 's különféle írásbeli föltevénnyek: nyugtatványok, térítvények kötelezvények 's a'nt. az ifjuság számra*. Pest: Eggenberger József és fia.
- Szerelmi levelező (fiatalok tanácsadója)*. 1925. Brassó: Brassói Lapok Könyvosztálya.
- Szerelmi levelező a szerelmeselek használatára*. 1872. Brassó: Brassói Lapok.
- Típray A. Julián 1845. *Legújabb és legteljesb pesti magyar–német házi titoknok, vagyis: levelezőkönyv és házi ügyvéd*. Harmadik kiadás. Pest: Kilian György.
- Vályi K. András 1789. *A' norma és a' levél író*. Kassa: Fűskúti Landerer Mihály.

Hivatkozások

- Bácsi Enikő 2023. *A kérés (és az ahhoz kapcsolható jelenségek) megfogalmazásának módjai a középmagyar korban: Kérés- és bocsánatkérés-stratégiák*. PhD disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
doi:[10.15476/ELTE.2023.035](https://doi.org/10.15476/ELTE.2023.035)

- Bácsi Enikő 2024. *Kérés- és bocsánatkérés-stratégiák a középmagyar korban.* (Nyelvtudományi Értekezések 172) Budapest: Akadémiai Kiadó.
doi:[10.1556/9789634549918](https://doi.org/10.1556/9789634549918)
- Csontos Nóra 2012. Az interperszonalitás kérdése a 19. századi levelezőkönyvekben. In Horváthné Molnár Katalin – Antonio Sciatovelli (szerk.) *Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe: alkalmazott nyelvészeti kutatások az EU magyar elnökség évében.* (MANYE 8) Budapest; Szombathely; Sopron: MANYE; NYME. 215–221.
- Domonkosi Ágnes 2024. *A megszólítás gyakorlatai. Tegezés, magázás, szólítás a társas viszonyok alakításában.* Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Kocsis Zsuzsanna 2018. *Misszilisek scriptorainak identifikálási lehetőségei.* PhD disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. doi:[10.15476/ELTE.2018.181](https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.181)
- Németh Luca Anna 2015. Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociogrammatikai források. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 129–146.
- Németh Luca Anna 2021. *A magyar nyelvi udvariasság fogalma a 19. század második és a 20. század első felének illemirodalmában.* PhD disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. doi:[10.15476/ELTE.2021.107](https://doi.org/10.15476/ELTE.2021.107)
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128/4:479–494.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan.* (A magyar nyelv kézikönyvtára 4) Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.

A szerzőről

Csontos Nóra a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docense. Főbb kutatási területei az idézés vizsgálata, valamint történeti pragmatikai vizsgálatok kognitív nyelvészeti keretben.

Elérhetősége: csontos.nora@kre.hu

